

Η διαμόρφωση των ονοματικών και ρηματικών συνταγμάτων στα ελληνικά από τον 5ο μ.Χ. ως το 12ο αιώνα

Henri Tonnet*

Παρ' ότι η νέα ελληνική γλώσσα είναι κλιτική, η σειρά των λέξεων σ' αυτή δεν είναι εντελώς ελεύθερη. Εκτός από τις "λέξεις" με τη συνηθισμένη σημασία του όρου, η γλώσσα περιέχει και συντακτικά σύνολα που θα ονομάσω εδώ "συντάγματα". Τα συντάγματα αποτελούνται από τονισμένα ουσιαστικά ή ρήματα και συνήθως άτονες μονοσύλλαβες λέξεις¹, που μπαίνουν σε μια καθορισμένη σειρά.

Στο ονοματικό σύνταγμα, ο αδύνατος τύπος της προσωπικής αντωνυμίας στη γενική, που συνηθίζεται να λέγεται "κτητική αντωνυμία", ακολουθεί το ουσιαστικό, όταν αυτό δεν προσδιορίζεται². Λέμε "το βιβλίο μου" κι όχι *"το μου βιβλίο" ή *"μου το βιβλίο". Στο ρηματικό σύνταγμα, όταν το ρήμα είναι στην οριστική, η άρνηση "δεν", αν υπάρχει, μπαίνει στην αρχή. Ακολουθούν αμέσως μετά, αν υπάρχουν, το μόριο "θα" και οι μονοσύλλαβες προσωπικές αντωνυμίες. Αν το σύνταγμα περιέχει δύο προσωπικές αντωνυμίες, η αντωνυμία στη γενική προηγείται της αντωνυμίας στην αιτιατική. Η κανονική σειρά του ρηματικού συντάγματος απαντάει σ' ένα παράδειγμα όπως: "δε θα σου το δώσω".

Θα παρουσιάσω σύντομα εδώ τη σταδιακή διαμόρφωση του ονοματικού και ρηματικού συντάγματος κατά την περίοδο από τον 5ο ως το 12ο αιώνα μετά Χριστόν. Φυσικά, ως σημείο εκκίνησης, θα αναφερθώ στην αττική διάλεκτο της αρχαιοελληνικής, αφού στη διάλεκτο αυτή, παρά τις σημαντικές διαφορές της με τη σημερινή γλώσσα, παρουσιάζονται ήδη οι τάσεις εκείνες, που θα ολοκληρωθούν στη σημερινή δημοτική. Αντίθετα δε θα συμπεριλάβω εδώ τις νεοελληνικές διαλέκτους στις οποίες διαπιστώνονται, ως προς τη σύνταξη που μας ενδιαφέρει, αρκετές αποκλίσεις από τη σημερινή κοινή γλώσσα.

Η μελέτη μου βασίζεται στην αποδελτίωση των εξής κειμένων από την υπό εξέταση περίοδο: το *Απόκρυφο Ευαγγέλιο Νικοδήμου*, το *Λειμωνάριον* του Ιωάννη Μόσχου, (6ος μ.Χ. αι.),

* Henri Tonnet, ομότιμος καθηγητής στη Σορβόνη. Τελευταίο δημοσίευμα: Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή, *Ο Αυθέντης του Μωρέως* (κριτική έκδοση Henri Tonnet), Αθήνα, Δαίδαλος-Ζαχαρόπουλος, 2013. Ηλεκτρονική διεύθυνση: henri.tonnet@paris-sorbonne.fr

¹ Δε μου ξεφεύγει το γεγονός ότι στο ρηματικό σύνταγμα υπάρχουν και τονισμένες μονοσύλλαβες λέξεις όπως η άρνηση "δεν" και προσωπικές αντωνυμίες σε ορισμένες περιπτώσεις όπως: "δώσε μου το".

² Δεν παίρνω υπόψη μου εδώ τα συντάγματα τύπου: "ο καλύτερός μου φίλος" όπου η κτητική αντωνυμία ακολουθεί το επίθετο

η *Αποκάλυψη της Θεοτόκου* (8ος-9ος αι.) και το *Ποίημα* του Μιχαήλ Γλυκά (1ο μισό του 12ου αι.)³.

Αρχίζω με τη διαχρονική εξέταση του ονοματικού συντάγματος με την προσωπική αντωνυμία (τη λεγόμενη “κτητική”) στη γενική. Στην αττική διάλεκτο υπήρχαν κτητικά επίθετα (ὁ ἐμός, ὁ σός, ὁ ἡμέτερος, ὁ ὑμέτερος) και αυτοπαθείς προσωπικές αντωνυμίες (ἐμαυτοῦ, σαυτοῦ, ἑαυτοῦ κτλ.). Αυτή η ιδιαιτερότητα της αρχαίας γλώσσας περιόριζε πολύ τη χρήση του αδύνατου τύπου της προσωπικής αντωνυμίας στη γενική. Η ακόλουθη φράση του Λυσία είναι χαρακτηριστική για το καθεστώς της κτητικής αντωνυμίας στα αρχαία: “παράσχου τὴν σαυτοῦ δύναμιν εἰς τὴν ἐμὴν σωτηρίαν”. Στα σημερινά ελληνικά θα βρίσκαμε αντιστοίχως συντάγματα με άτονες αντωνυμίες: “τη δύναμή σου”, “στη σωτηρία σου”.

Στα αρχαία ελληνικά, ο αδύνατος τύπος της προσωπικής αντωνυμίας μπορεί να μην ακολουθεί το ουσιαστικό ή να μην το ακολουθεί αμέσως. Και δεν είναι σπάνιο να έχουμε, για το πρώτο ή το δεύτερο πρόσωπο, ένα “μου” ή ένα “σου” μπροστά στο ουσιαστικό, όπως στο εξής παράδειγμα από τον Λυσία: “νῦν δέ σου τὰ ἔργα φανερὰ γεγένηται”.

Σ’ αυτή την πρώτη φάση της εξέλιξης του ονοματικού συντάγματος, η χρήση της μονοσύλλαβης προσωπικής αντωνυμίας αντί της κτητικής δεν είναι κανονική. Ως προς τον τύπο της προσωπικής αντωνυμίας στο τρίτο πρόσωπο, αυτός ήταν πάντα δισύλλαβος και μπορούσε να τοποθετηθεί στην πρόταση αρκετά μακριά από το ουσιαστικό που προσδιόριζε, όπως, π.χ., στην ακόλουθη φράση του Λυσία: “ἀδελφοὶ ὄντες ἐτυγχάνετε αὐτοῦ”.

Συμπεραίνω από αυτά πως το “ονοματικό σύνταγμα”, όπως το εννοούμε τώρα, δεν υπήρχε ακόμα στα αρχαία, παρά μόνο στην υποχρεωτική σύνταξη του οριστικού άρθρου πριν από το ουσιαστικό (“ἡ πόλις” όχι **“πόλις ἡ”*)⁴.

Θα μπορούσε ίσως κανείς να υποστηρίξει ότι το “ονοματικό σύνταγμα” διαμορφώθηκε μόνο όταν εμφανίστηκε, το 10ο μ.Χ. αι, η μονοσύλλαβη προσωπική αντωνυμία του 3ου προσώπου. Στην πραγματικότητα όμως η κανονική επίταξη της μονοσύλλαβης ή δισύλλαβης προσωπικής αντωνυμίας στη θέση της κτητικής αντωνυμίας εμφανίστηκε πολύ νωρίτερα. Βρίσκεται σχεδόν παντού στους ελληνικούς παπύρους της Αιγύπτου από τον 2ο ως τον 6ο αι. μ.Χ. Ιδού μερικά παραδείγματα μεταξύ πολλών άλλων: τον εκτιναγμόν σου (100 μ.Χ.), τὸν υἱὸν

³ Η έμμετρη μορφή αυτού του κειμένου δεν επηρεάζει τη θέση των όρων στο “σύνταγμα”.

⁴ Αξίζει να σημειωθεί πως η πρόταξη του οριστικού άρθρου διαφοροποιεί τα ελληνικά από τις λεγόμενες “βαλκανικές γλώσσες”.

αὐτοῦ (2ος αἰ.), το προσκύνημά σου, την κεντυρίαν μου (2ος αἰ.), τὴν οἰκίαν αὐτοῦ, τῷ κυρίῳ μου (3ος αἰ.), μετὰ τῶν κτηνῶν αὐτῶν (5ος-6ος αἰ.), αἱ γυναῖκες αὐτῶν (6ος αἰ.).

Το ρηματικό σύνταγμα γνώρισε μία πολύπλοκη εξέλιξη. Στην αττική διάλεκτο οι αρνήσεις “οὐκ” και “μή” ανήκαν ἤδη στο ρηματικό σύνταγμα. Αντίθετα το *επιρρηματικό* “οὐδέν”, που εξελίχθηκε στην ἄρνηση “δεν”, δεν είχε καμία καθορισμένη θέση. Στον Λυσία (*Κατ’ Ερατοσθένους*) βρίσκουμε σε δύο φράσεις που διαδέχονται η μία την ἄλλη: “ἀδικῶ δὲ οὐδέν” και “οὐδὲν αὐτῷ μέλει”. Μου φαίνεται πιθανόν πως η πρόταξη της νεοελληνικής ἄρνησης “δεν” ἐγινε κατὰ το πρότυπο της σύνταξης του αρχαίου “οὐκ”. Εξἄλλου για πολλοὺς αἰῶνες το “οὐκ” και το “δεν” συνυπήρχαν ως αρνήσεις στη μεσαιωνική ελληνική.

Ὡς προς τις προσωπικές αντωνυμίες, μπορούμε να παρακολουθήσουμε, με κάποια ακρίβεια, τις αλλαγές της θέσης τους μέσα στο ρηματικό σύνταγμα.

Στην αττική διάλεκτο η τοποθέτηση δύο μονασύλλαβων προσωπικῶν αντωνυμιῶν μπροστά σ’ ἓνα ρήμα στην οριστική είναι σπάνια. Αυτό οφείλεται σε διάφορους λόγους. Στην αττική διάλεκτο και στα μεσαιωνικά ελληνικά (πριν ἀπὸ το 10 μ.Χ. αἰ.) ἄτονες προσωπικές αντωνυμίες δεν υπήρχαν παρά μόνο στο πρώτο και στο δεύτερο πρόσωπο του ενικού: “με”, “σε”, “μοι”, “σοι”, “μου”, “σου”. Οι ἄλλοι τύποι ἦταν ὅλοι τονισμένοι: “αὐτόν”, “αὐτήν”, “αὐτῷ”, “αὐτῇ”, “ἡμᾶς”, “ὕμᾶς”, “ἡμῖν”, “ὕμῖν”.

Πρέπει να πάρουμε υπόψη μας επίσης ὅτι στα αρχαία ελληνικά υπάρχει η σύνταξη των ειδικῶν προτάσεων με ἀπαρέμφοτο, πράγμα που περιόριζε τον ἀριθμὸ των ειδικῶν προτάσεων στην οριστική. Γι’ αὐτὸ η σύνταξη ενός ρήματος στην οριστική με προσωπικές αντωνυμίες ἦταν πιο σπάνια ἀπὸ τώρα. Πρέπει ἀκόμη να προστεθεῖ πως οι προσωπικές αντωνυμίες δεν είχαν καθορισμένη θέση στην πρόταση. Βρίσκονταν είτε μπροστά είτε πίσω ἀπὸ το ρήμα. Για παράδειγμα η φράση “δοκεῖ μοι” ἐναλλάσσεται με τη φράση “μοι δοκεῖ”. Σε πενήντα σελίδες του Λυσία και του Ξενοφῶντα ἐπισήμανα ἔντεκα φορές την πρόταξη της προσωπικής αντωνυμίας και ἐννέα φορές την ἐπίταξή της. Μερικές φορές μάλιστα ἔχουμε την ἐπίταξη δύο προσωπικῶν αντωνυμιῶν, ὅπως: “παρέδωσάν σε ἐμοῖ”.

Κατὰ τη ρωμαϊκή ἐποχή, η ἐπίταξη της προσωπικής αντωνυμίας γίνεται συστηματική. Ἀπὸ τότε καμία τονισμένη λέξη δεν μπορούσε πια να μπει ἀνάμεσα στο ρήμα και τις ἄτονες προσωπικές αντωνυμίες. Ἐτσι διαμορφώθηκε τότε μία υποτυπώδης μορφή του νεοελληνικού ρηματικού συντάγματος. Η γλώσσα του *Ἀπόκρυφου Ευαγγελίου* του Νικόδημου (5ος αἰ.) είναι χαρακτηριστική γι’ αὐτή την νέα τάση της γλώσσας. Σ’ αὐτὸ το κείμενο, η ἐπίταξη της προσωπικής αντωνυμίας είναι κανονική. Σημείωσα στο κείμενο αὐτὸ 36 φορές την ἐπίταξη της

αντωνυμίας και μόνο 4 φορές την πρόταξή της. Επίσης, στο ίδιο αυτό κείμενο, το “οὐδέν” λειτουργεί περίπου όπως το νεοελληνικό “δεν”. προηγείται κανονικά του ρήματος: “οὐδέν ἐλαλοῦσαν”, “οὐδέν ἀποκρίνεσθε”. Κι ακόμη, όπως στά τέσσερα κανονικά Ευαγγέλια, ο σύνδεσμος “ἵνα” εισάγει ειδικές προτάσεις και αποτελεί πια ένα αναπόσπαστο μέρος της ρηματικής σύνταξης. Αν και το μόριο “να” δεν υπήρχε ακόμα, η σύνταξη “ἵνα + ρήμα στην υποτακτική” αποτελούσε μία πρώτη μορφή του κατόπιν νεοελληνικού ρηματικού συντάγματος. Αυτό είναι φανερό σε παραδείγματα όπως τα ακόλουθα: “παρεκάλεσε τὸν Ἰησοῦν ἵνα ἐπιβῆ” και “βουλόμεθα ἵνα σταυρωθῆ”.

Η κατάσταση της γλώσσας είναι περίπου η ίδια, τον 6ο αιώνα, στο *Λειμωνάριον* του Ιωάννη Μόσχου. Ο σύνδεσμος “ἵνα” δε διαφέρει στη χρήση του από το σημερινό “να”: “συμφέρει σοι ἵνα ἀρνήσης”. Στο *Λειμονάριον* επίσης, η προσωπική αντωνυμία του τρίτου προσώπου ακολουθεί πάντα το ρήμα: “παρεκάλει αὐτούς, ἐπολέμει αὐτόν, τέθηκεν αὐτό, ἔφαγεν αὐτόν”. Την ίδια σύνταξη συναντούμε επίσης σε κείμενα του 9ου και του 10ου αιώνα, όπως η *Αποκάλυψη της Θεοτόκου* και τα ψυχοφελή γραπτά του Παύλου της Μονεμβασίας.

Την ίδια εποχή, γύρω στο 10 αι., εμφανίζεται η μονοσύλλαβη προσωπική αντωνυμία του 3ου προσώπου. Τη βρίσκουμε, το 970, σε δύο γνωστούς στίχους σε λαϊκή γλώσσα:

Θεοφανοῦ ἐπολέμα πίταν καὶ ἡ Καλὴ **τὴν** ἔφαγε [...]

Κι ἂν **τὸν** φθάση ἐδώ ὁ χειμώνας, φέρε καὶ τὴν γούναν **του**.

Σε κείμενα σε απλή γλώσσα του 12ου αι., όπως στους στίχους του Μιχαήλ Γλυκά, διαπιστώνουμε ότι οι άτονες προσωπικές αντωνυμίες “τον”, “την”, “το” και το μόριο “να” έχουν γενικευτεί.

Τα ρηματικά συντάγματα του σημερινού νεοελληνικού τύπου αποτελούσαν πια τη βασική δομή της γλώσσας. Ωστόσο η θέση των προσωπικών αντωνυμιών στο ρηματικό αυτό σύνταγμα δεν είχε σταθεροποιηθεί ακόμα. Όταν έλειπε το μόριο “να”, η επίταξη των αδύνατων τύπων της προσωπικής αντωνυμίας ήταν τότε κανονική. Αντίθετα, στην υποτακτική, οι μονοσύλλαβες προσωπικές αντωνυμίες είχαν ήδη τη σημερινή τους θέση, δηλαδή μετά το “να” ή το “να μην” και πριν από το καθαυτό ρήμα. Συναντούμε παντού αυτή τη σύνταξη στο ποίημα του Γλυκά: “να το ἔχεις”, “να το εὐρείς”, “να τον φανερώσεις”, “να σε αγαπούσιν”, “να τα μάθεις”. Μερικές φορές μάλιστα δύο άτονες προσωπικές αντωνυμίες προηγούνται του ρήματος όπως στα σημερινά ελληνικά: “μην του το δώσεις”. Την εποχή του Γλυκά οι αρνήσεις “οὐκ” και “οὐδέν”

χρησιμοποιούνταν με την ίδια συχνότητα. Η θέση του “ουδέν” μπροστά στο ρήμα ήταν κανονική, όπως στα εξής παραδείγματα: “ουδέν ισχύω”, “ουδέν λανθάνεις”.

Αν παρακολουθούσαμε τις τύχες του ρηματικού συντάγματος μετά το 12ο αι., θα έπρεπε να πάρουμε υπόψη μας και τις διάφορες εκφράσεις του μέλλοντα : “θέλω + απαρέμφατο” και “θενά + υποτακτική”. Θα έπρεπε επίσης να εξετάσουμε τη γενίκευση της πρόταξης των αδύνατων τύπων της προσωπικής αντωνυμίας στα βοριοανατολικά ιδιώματα της Πελοποννήσου. Υποθέτω, χωρίς να έχω απόδειξη γι’ αυτό, ότι η επικράτηση της σημερινής νεοελληνικής σύνταξης “του το είπα” έγινε κατ’ αναλογία της ήδη κανονικής μεσαιωνικής σύνταξης “να του το πω”.

Συμπεραίνοντας μπορούμε να συνοψίσουμε έτσι την ιστορία του ονοματικού και του ρηματικού συντάγματος από την αρχαιότητα ως το 12ο μ.Χ. αιώνα.

Το ονοματικό σύνταγμα που αποτελείται από ένα όνομα και μία μονοσύλλαβη προσωπική αντωνυμία στη γενική ήταν σπάνιο στα αρχαία. Αυτό οφειλόταν στην ύπαρξη κτητικών επιθέτων (ὁ ἐμός, ὁ σός, ὁ ἡμέτερος, ὁ ὑμέτερος) και αυτοπαθών αντωνυμιών που παρεμβάλλονταν ανάμεσα στο άρθρο και το όνομα. Όταν χρησιμοποιούνταν οι μονοσύλλαβες αντωνυμίες “μου” και “σου”, δεν τοποθετούνταν αναγκαστικά αμέσως μετά το όνομα.

Αντίθετα στα ελληνικά των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων, τα κτητικά επίθετα και οι αυτοπαθείς αντωνυμίες είχαν εξαφανιστεί, ενώ η επίταξη των τύπων “μου, σου, ἡμῶν, ὑμῶν, αὐτῶν” ήταν πια κανονική.

Το 10ο αιώνα, οι τριτοπρόσωποι “του” και “της” έρχονται να προστεθούν στους άλλους μονοσύλλαβους τύπους της προσωπικής αντωνυμίας. Έτσι το σύνταγμα του ουσιαστικού με την “κτητική” αντωνυμία έγινε συμπαγές, όπως είναι και σήμερα.

Στο αρχαιοελληνικό ρηματικό σύνταγμα, η άρνηση “οὐκ” προηγείτο πάντα του ρήματος. Αντίθετα, το επιρρηματικό “ουδέν” δεν είχε καθορισμένη θέση σε σχέση με το ρήμα της πρότασης. Το 12ο αι. η χρήση του δισύλλαβου “ουδέν” δε διέφερε πια από εκείνη της άρνησης “οὐκ”. Η θέση της είχε δηλαδή σταθεροποιηθεί κανονικά πριν από ρήμα.

Στα αρχαία οι αδύνατοι τύποι της προσωπικής αντωνυμίας δεν έχουν καθορισμένη θέση μπροστά ή πίσω από το ρήμα στην οριστική έγκλιση. Η κατάσταση συγκεκριμενοποιείται στους πρώτους βυζαντινούς αιώνες. Τότε η τοποθέτηση του αδύνατου τύπου της προσωπικής αντωνυμίας πίσω από το ρήμα γίνεται κανονική.

Αυτή η κατάσταση άλλαξε το 10ο αι., λόγω της αντικατάστασης του απαρεμφάτου με την υποτακτική αφενός και της δημιουργίας της μονοσύλλαβης προσωπικής αντωνυμίας του τρίτου προσώπου αφετέρου. Από την εποχή αυτή, οι τρεις αδύνατοι τύποι της προσωπικής αντωνυμίας λειτουργούν ως “δορυφόροι” του ρήματος.

Το ίδιο ισχύει και για το μόρφημα “να”, που διαφέρει λίγο από ένα πρόθημα. Αυτή η σημαντική αλλαγή είχε προετοιμαστεί κατά τη διάρκεια των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων χάρη στην εξέλιξη του αρχικά τελικού “ίνα” σε υποτακτικό σύνδεσμο των ειδικών προτάσεων. Αυτός ο σύνδεσμος εξελίχθηκε σταδιακά σε προκλιτικό μόρφημα της υποτακτικής.

Μπορούμε λοιπόν να πούμε πως η παγίωση των “συνταγμάτων”, που αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, την κυριότερη συντακτική καινοτομία των νέων ελληνικών σε σχέση με τα αρχαία, έγινε το 10 μ.Χ. αι.

*

Η μακραίωνη εξέλιξη που κατέληξε στη δημιουργία των “συνταγμάτων” αυτών φανερώνει τη φαινομενικά αντιφατική διαδικασία συνέχειας και ασυνέχειας που χαρακτηρίζει διαχρονικά την ελληνική γλώσσα και γενικά τον ελληνικό πολιτισμό. Καμία σημαντική γλωσσική αλλαγή δε γίνεται ποτέ ξαφνικά. Προετοιμάζεται πολύ πριν από την οριστική επικράτησή της. Μερικές φορές οι πρώτες ενδείξεις της μελλοντικής αλλαγής ήταν ήδη αισθητές τον 5ο π.Χ. αι. στην αττική διαλεκτο. Έτσι η επίταξη των τύπων “μου” και του “σου” παρατηρείται ήδη στα αρχαία ελληνικά, χωρίς όμως να είναι κανονική. Αυτό που είναι καινούγιο στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες είναι η κανονική επίταξη όλων των “κτητικών αντωνυμιών”. Κατά την ίδια περίοδο εμφανίζεται μια στοιχειώδης μορφή του ρηματικού συντάγματος στις ειδικές προτάσεις που εισάγονται με το σύνδεσμο ίνα. Στις ίδιες προτάσεις επισημαίνουμε μερικές φορές μετά το 10ο αιώνα, πιο πολύπλοκα συντάγματα με δύο αδύνατες προσωπικές αντωνυμίες. Όμως, στη μεσαιωνική ελληνική (και σε αρκετές νεοελληνικές διαλέκτους), οι αδύνατοι τύποι της προσωπικής αντωνυμίας ακολουθούν το ρήμα στην οριστική.

Ως γνωστόν όμως στην κοινή νεοελληνική η σύνταξη των προσωπικών αντωνυμιών είναι διαφορετική: οι μονοσύλλαβες αντωνυμίες προηγούνται του ρήματος και στην οριστική και στην υποτακτική. Μόνο στην προστακτική οι αντωνυμίες ακολουθούν το ρήμα.

Υποθέτω πως αυτή η διαφοροποίηση οφείλεται σε μια ιδιαιτερότητα των πελοποννησιακών ιδιωμάτων, που αποτελούν, σύμφωνα με πολλούς ειδικούς, την προφορική βάση της σημερινής νεοελληνικής κοινής.